

ЩОДО ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЯКОСТЕЙ БІЙЦЯ ПІД ЧАС ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ ТА ЇХ ПРОЯВІВ У МИРНОМУ ЖИТТІ

Актуальність проблеми полягає в тому, що дотепер в світі не зникає загроза війни, а отже суспільство має знати, як війна впливає на психіку людини. Зокрема, важливо усвідомлювати молодому поколінню, якою дорогою ціною – ціною власного життя, інвалідності, незгладимих душевних ран і психологічних змін – було здобуто можливість жити у вільній, незалежній країні.

На жаль ґрунтовних психологічних досліджень щодо психологічних змін в якостях особистості на сьогодні немає. Саме це і вплинуло на вибір теми дослідження.

Мета дослідження: виявити особливості змін у психіці людини під час війни і їх вплив на подальше післявоєнне життя ветеранів.

Об'єкт дослідження є особистісні якості людини.

Предметом дослідження виступає Велика Вітчизняна війна в цілому.

Результати дослідження. Війна формує певний тип особистості, певний тип психології бійця. Це психологія людини в умовах війни, яку можна розглянути як буття на межі життя та смерті. В мить небезпеки людина почувається й поводить ся інакше, ніж у буденному житті; при цьому більшість з його особистісних якостей проявляються у доволі несподіваній формі. Але й після закінчення війни характерні риси цієї психології продовжують своє існування, адже її носії, повернувшись до мирного життя, привносять у нього стереотипи мислення й поведінку воєнного часу.

«Діяльність людини-бійця під час війни має особливий характер, - відмічає Р.К.Дрейлінг[1]. – Вона плине за умов хронічної небезпеки, тобто постійної небезпеки втратити здоров'я або життя, а з іншого боку – в умовах не лише безкарного знищення подібних до себе, бо вони є ворогами, але й за прямої необхідності й у заохочувальному бажанні робити це як заради цілей загального благополуччя свого народу, так і з метою власного самозахисту в умовах збройної боротьби.»

По суті, всі базисні елементи психології людини, що опинилася у ролі бійця, формуються ще у мирний період, а війна лише виявляє їх найбільш визначено, акцентує ті чи інші якості. Однак специфіка ситуації викликає до життя і нові якості, які не можуть виникнути у мирній ситуації, а у воєнний період формуються в найкоротший термін.

Ці риси і якості дуже складно поділити за часом й умовами формування; йдеться, скоріше, про перетворення якостей, які в мирному житті зустрічаються рідко як масові. «Лише в бою випробовуються всі якості людини, - відзначав в одному зі своїх виступів легендарний комбат Великої Вітчизняної Б.Момиш-Ули[1]. – Якщо за мирних часів окремі риси людини не проявляються, то в бою вони розкриваються. Психологія бою багатогранна: немає нічого, що б війна не зачепила в людських якостях, в особистому й суспільному житті. Бій зриває маску, удавану хоробрість. Фальш не тримається під вогнем. Мужність або зовсім залишає людину, або повністю проявляється лише в бою... В бою знаходять свій граничний вираз усі притаманні людині властивості».

Вищі прояви людського духу, доволі рідкісні за звичайних обставин, стають масовим явищем за умов надзвичайних. Однак за таких умов проявляються не лише кращі, але й гірші людські якості, які можуть набувати принципово нового значення: наприклад, слабкість характеру, яку цілком можна пробачити у звичній життєвій ситуації, може обернутися боягузтвом і зрадою під час війни.

Кожен бій є неповторним для його безпосередніх учасників, адже стандартних умов у бойовій ситуації не буває. Динаміка бою проявляється у обороні й наступі. До

того ж на специфіку ситуації впливають характер місцевості, пора року, час дня, клімат й навіть погода.

«Характеризуючи умови бою, неможна не врахувати таку їх особливість, як надзвичайно відчутні життєві незручності», - підкреслює воєнний психолог Г.Д.Луков [2], й перелічує деякі особливості воєнного побуту, що неминуче впливають на внутрішній стан бійця, який позначається на його поведінці за умов бою.

Отже, формування психологічних якостей, які мають мирну основу (виховання, традиції суспільства, колективна свідомість і здатність до колективних дій тощо), а також генетично закладені передумови, в екстремальних умовах війни відбувається дуже швидко, причому в більшості ці психологічні якості особистості бійця мають позитивну спрямованість.

Складним психологічним феноменом є сміливість в бою, яка при всій схожості зовнішніх форм прояву має зазвичай різне походження й основу.

Серед всього розмаїття видів хоробрості й боягузтва можна виділити дві основні форми обох якостей – індивідуальну й групову.

Зазвичай у бою людина керується змішаними ідейно-вольовими мотивами, і розуміння обов'язку в його свідомості нерозривно пов'язане з підпорядкуванням військовій дисципліні, а любов до батьківщини – з проявом особистої мужності.

Найсильнішою емоцією людини в бою є страх.

Б.Момиш-Ули [3] відзначав: «Безстрашності взагалі не існує в природі, безстрашних людей немає. Відчуття страху притаманне усьому живому і усюдишце. Усвідомлюючи небезпеку смерті, жодна тварина не йде у бій без страху, в саме пекло. Але ж страх долається? Чим? Примусом взагалі, внутрішнім і зовнішнім (суспільним впливом) зокрема. Які примуси? Внутрішні – тобто сам себе змушує (совість, шляхетність, честь, почуття відповідальності), і зовнішні примуси, тобто суспільний вплив (рятуючи власну честь і шляхетність від сорому). Ось що допомагає здолати страх. Добровільно страх ніким не долається, страх долається лише примусом».

Інстинкт самозбереження – це шляхетна властивість усього живого. І хоча деякі військові певні, що інстинкт самозбереження породжує боягузтво, цю природну реакцію на небезпеку можна розглядати і з іншого боку. Адже саме з метою самозбереження борються, нападають, захищаються. Інстинкт самозбереження спонукає до боротьби до останнього подиху, породжує відважність, він є шляхетною рисою не лише людини, а й усього живого. Бажання жити штовхає на подвиги, на ризик – а без ризику немає й перемоги.

Отже боягузтво і відвага в бою є результатом складного психічного процесу, рушійною силою якого є інстинкт самозбереження.

Групова форма сміливості характеризує деякі особливості колективної психології, такі її складні й суперечливі явища, як геройський порив й паніка на війні.

У воєнній психології є особливе поняття – колективні настрої. Це найбільш рухливий елемент психології, що здатен до швидкого розповсюдження: виникаючи в однієї людини чи декількох, настрої часто розповсюджуються на більш чисельну людську масу, психічно заражаючи її. Особливо часто це трапляється при безпосередньому контакті й спілкуванні людей за умов життя пліч-о-пліч. Саме тоді набуває сили й активно діє соціально-психологічний закон імітації. При цьому однаково швидко можуть розповсюджуватись як позитивні, так і негативні настрої й зразки поведінки[4].

Найважливіша властивість групових настроїв – їх динамізм. Вони здатні легко переходити з однієї форми в іншу - з несвідомої у свідому, з прихованої у відкриту. Так само швидко настрої переростають в активні дії. До того ж вони часто піддаються коливанням й можуть майже миттєво докорінно змінюватись.

За екстремальних умов війни, під впливом небезпеки, складностей, постійного нервового напруження, дія емоційного фактору набуває особливо інтенсивного

характеру. При цьому у бойовій ситуації однаково імовірно можуть проявитися прямо протилежні колективні настрої: з одного боку, почуття бойового збудження, наступальний порив, екстаз атаки, а з іншого – груповий страх, смуток, приреченість, паніка. Таким чином, паніка й масовий героїчний порив – явища одного порядку, що відображують психологію натовпу.

Цим пояснюється й феномен колективного героїзму, й сила героїчного прикладу. Подвиг однієї людини (або військового колективу) за бойових умов є потужним психологічним імпульсом для оточуючих, який спонукає їх до активних дій, а разом з цим є готовим зразком, своєрідною моделлю поведінки у небезпечній ситуації. У повторенні цієї моделі реалізується ефект наслідування й масового «психічного зараження» у позитивній формі.

Найбільш яскравим прикладом негативного впливу «психічного зараження» у бойовій ситуації є паніка.

«На війні під впливом небезпеки і страху, розум і воля відмовляються діяти, - писав П.Н. Краснов [5]. – На війні, особливо наприкінці бою, коли частини перемішані, строй та порядок втрачені, коли в одну кашу збираються люди з різних полків, військо перетворюється на психологічний натовп. Почуття й думки бійців у ці хвилини однакові. Вони сприйнятливі до навіювання, і їх легко можна штовхнути на подвиг і, так само, можна спонукати до втечі. Вигукне один боягуз: «Обішли!» - і колонна, що атакує поверне назад».

Часто активний вплив специфіки бою на свідомість викликає у людини гру уяви. В результаті вона починає неадекватно оцінювати ситуацію. Така «мимовільна уява», перетворюючись в певну мить на домінуючий психічний процес, намагається диктувати людині ті чи інші вчинки та може стати причиною страху та паніки.

«Якою б значною не була в бою реальна небезпека, досвідчений боєць з нею впорається. Набагато більше впливає на нього небезпека уявна, небезпека йому навіяна», - відзначає П.Н. Краснов [5].

Тож які умови виникнення паніки? Як впливає на бойовий дух військ хід та характер бойових дій, їх конкретний етап, час дня й погодно-кліматичні умови? Ось що з цього приводу писав П.Н.Краснов [5]:«Паніка виникає у військах або на самому початку бою, коли всі почуття бійців піднесені і ними володіє страх невідомості, а в ситуації розібралися неповністю, і ворог уявляється усюди, або наприкінці дуже важкого, кровопролитного, часом багатоденного бою, коли частини вирвалися з рук керівництва, перемішалися і перетворилися на психологічний натовп. Найчастіше паніка виникає в негоду... Паніка народжується з дрібниць і створює іноді надовго важку моральну приголомшеність військ, так звані «панічні настрої».

Втім, далеко не завжди підставою для цього є дрібниці. Наприклад, чисельні випадки паніки на початку Великої Вітчизняної війни, у період масових відступів радянських військ, значною мірою були зумовлені загальним станом глибокого психологічного шоку, який пережила армія у сутичці з реальною міццю супротивника, що суперечило навіяним їй довоєнним пропагандистським лозунгам й стереотипам.

Дуже часто паніка виникає, коли боєць стикається на полі бою з чимось незрозумілим, наприклад, з застосуванням ворогом нової зброї.

Таким чином, причини виникнення паніки різноманітні: несподівана або уявна небезпека, галас тощо.

Однак знервованість притаманна людям не лише в бою, але й після нього, під час відпочинку, коли уві сні на підсвідомому рівні переживаються враження важкого дня. При цьому крик того, хто спить або випадковий постріл на передніх позиціях можуть привести до масової перестрілки, так званої «вогневої паніки».

«Паніка, - за визначенням П.І. Ізмєтьєва [5], - це явище колективного страху у вищій формі, тобто жаху, іноді абсолютно незрозумілого, що охоплює військо. Цей

божевільний жах, розповсюджуючись із стихійною швидкістю, перетворює найдисциплінованіше військо на натовп жалюгідних утікачів».

Однак, як відзначалось вище, груповим настроєм – і паніці в тому числі – притаманний динамізм, надзвичайна рухливість, мінливість. Якщо група людей перебуває у стані особливої піддатливості до навіювання, то один вид «психічного зараження» цілком може змінитися на інший, позитивний на негативний та навпаки, - головне, щоб імпульс до зміни колективного настрою на даний момент опинився сильнішим за попередній.

Багато з форм героїчного пориву та паніки за екстремальних умов війни несуть у собі чітко виражені симптоми стану афекту. Його механізми в цілому універсальні для людської психології, особливо у групових, масових проявах у бойовій ситуації. Однак конкретні спонукальні мотиви, які запускають цей механізм, могли бути доволі специфічними в конкретних війнах і залежати не лише від конкретно-історичної, але й від соціокультурної ситуації.

Паніка мала місце у всіх арміях світу за всіх часів. І боролися з нею доволі схожими методами: з одного боку нещадно розправлялися з панікерами, з іншого – намагалися запобігти її виникненню.

Головним способом боротьби з панічними настроями у радянській армії був принцип: «Панікери й боягузи мають знищуватись на місці». Можна по-різному ставитися до морального сенсу цього принципу. Але не можна заперечувати те, що він діяв.

Для формування колективістського ентузіазму народних мас комуністична влада ефективно використовувала мистецтво. В хаосі війни фронтова пісня стала втіленням гармонії Вітчизни, променем світла й надії у безжальній і руйнівній темряві. Війна зачепила тонкі струни у душах творчих людей, надихнула на створення нових пісень, віршів тощо. Творчість дарувала незгасаючу надію й віру в перемогу, відбивала переживання бійців, процес змінення їх системи цінностей і світогляду. Після Великої Вітчизняної війни головною темою творчості багатьох письменників-фронтовиків стала пережита ними війна.

«Іноді людині здається, що війна не залишає на ньому невиправних слідів— писав Костянтин Сімонов [5]— але якщо вона дійсно людина, то це їй лише здається».

Армійська дисципліна, необхідність безперечного виконання наказів, підпорядкування старшим за званням, звісно ж, подавляє особисту свободу. Однак екстремальні умови війни народжують в межах цієї жорсткої військової системи й такі якості, як рішучість, ініціативність, винахідливість, здатність до самостійних дій за складних обставин – адже виживає той, чия реакція швидша, чие прийняте рішення найбільш адекватне до конкретної ситуації.

Тут виникає психологічне протиріччя: слухняний виконавець, що звик до армійського розпорядку й забезпечення всім необхідним, погано пристосований до цивільного життя, в той самий час нерідко є сильною, вольовою, незалежною особистістю, яка усвідомлює свою значимість й має доволі специфічний досвід й особливу систему поглядів. У мирному житті такі люди стають незручними для керівництва саме через свою самостійність, сміливість й фронтовий максималізм – тобто саме через ті якості, які допомогли їм вижити на війні.

Дуже наочно ця закономірність проявилася після закінчення Великої Вітчизняної – за специфічних умов Сталінської системи. «Як не парадоксально, відзначає фронтовик Ю.П.Шарапов, - та війна була часом свободи думок і вчинків, найвеличнійшої відповідальності та ініціативи. Недарма Сталін та його пропагандистська машина так обрушилися на післявоєнне покоління - покоління переможців» [5].

Суперечність впливу специфічних умов війни на психологію її учасників виявляється довго ще після закінчення бойових дій. Не буде перебільшенням, якщо

сказати, що війна накладає відбиток на все подальше життя людей, що брали участь у збройній боротьбі, - в тій чи іншій мірі, але безсумнівно.

Життєвий досвід тих, хто пройшов війну, складний, суперечливий та жорстокий. І це одна з причин такого явища, як посттравматичний синдром, прямим наслідком якого стає конфліктна поведінка людини у соціальному середовищі.

На першому плані постає питання про адаптацію до нових умов, про перебудову психіки на мирний лад. На війні все чіткіше й виразніше: ясно, хто ворог, і що з ним треба робити. Швидка реакція стає запорукою врятування власного життя: якщо не стрілятимеш першим, вб'ють тебе. Після такої фронтової ясності конфлікти мирного часу, коли «супротивник» формально таким не є й застосування до нього звичних методів боротьби карається законом, нерідко виявляються складними для психологічного сприйняття тих, у кого виробилася миттєва й загострена реакція на будь-яку небезпеку.

Повернувшись додому, колишні солдати підходять до мирного життя з фронтовими мірками й переносять воєнний спосіб поведінки на мирну основу, хоча в глибині душі розуміють, що це неприпустимо. Деякі починають пристосовуватись, намагаються не виділятися з людської маси. Іншим це не вдається, і вони залишаються «бійцями» на все життя.

Душевні надломи, зриви, жорстокість, непримиримість, підвищена конфліктність, з одного боку, втома, апатія – з іншого – ці природні реакції організму на наслідки тривалого фізичного й нервового напруження, перенесеного за бойових умов, стають характерними ознаками, так званих, фронтових поколінь.

Це відзначає В.Кондратьєв [5], наголошуючи на тому, що подібна поведінка є звичайна природна реакція на чотири роки нелюдського напруження усіх фізичних й духовних сил. Так буває не лише у екстремальних ситуаціях, а і в буденному житті – після напруженої роботи настає спад, отже після війни такий спад відчував майже другий ветеран.

Особливо важким стало повернення до мирного життя для тих, хто до війни не мав ніякої громадянської професії і, повернувшись з фронту, відчув себе нікому не потрібним. Пройшовши сувору школу життя, маючи бойові заслуги, раптом опинитися ні до чого не придатним або вчитися разом з тими, хто значно молодший за віком (а головне – за життєвим досвідом), - це болючий удар по самолюбству.

Інша складність – це повернення заслуженої людини до буденної, сірої реальності при усвідомленні нею своєї ролі та значимості за воєнних часів. Не випадково багато ветеранів Великої Вітчизняної, які під час війни мріяли про мирне майбутнє, тепер згадують дні, проведені на фронті, як найголовніше, що їм судилося здійснити, незалежно від того, ким вони стали у мирному житті, яких висот посіли.

«Ми пишаємось тими роками, і фронтова ностальгія мучить кожного з нас, і не тому, що це були роки юності, яка завжди згадується по-доброму, а тому, що ми відчували себе тоді громадянами у істинному і самому високому значенні цього слова. Такого більше ми ніколи не відчували.» - зазначає В.Кондратьєв [5].

Чим сильніше була життєва невпорядкованість, чим виразніша байдужість з боку чиновників до тих, хто доношував кітеля й гімнастерки, з тим більшим теплом згадувались фронтові роки – роки духовного підйому, братського єднання, спільних страждань й спільної відповідальності, коли кожен відчував: я потрібен країні, без мене їй не впоратись.

Гірко і боляче казати про покоління, для якого найяскравішим та найсвітлішим періодом в житті була страшна війна, нехай і названа Великою Вітчизняною.

«Тоді все було більш просто, чесно, щиро», - порівнюючи фронтове й цивільне життя, згадують ветерани. Часто вони переживають напади «фронтової ностальгії», що виражається не лише у болючих спогадах, снах, зустрічах бойових товаришів й створенні ветеранських організацій, але й у активних спробах повернутися в минуле,

поринути у схоже життя, знайти собі місце за звичних екстремальних умов. Тоді вони (йдеться про ще порівняно молодих колишніх фронтовиків) знов відправляються на війну: їдуть до «гарячих точок», вступають на службу до силових структур, а часом поринають у світ криміналу – туди, де знадобляться їх специфічні навички й досвід.

Усвідомлення своєї приналежності до особливої касти надовго зберігає між колишніми бійцями теплі, довірливі стосунки – пом'якшений варіант «фронтового братства», коли не лише однополчани, але й просто фронтовики намагаються допомагати й підтримувати один одного в навколишньому світі, де часто до них ставляться без належного розуміння, підозріло і з засторогою.

Найяскравіше цей феномен проявився у стосунках ветеранів саме Великої Вітчизняної війни. «Пам'ятаю, як довго мучила туга, туга по тих людях, з якими війну пройшла, - згадує колишня радистка-розвідниця Н.А.Мельниченко. — мов би з сім'ї вирвалася, рідних людей кинула. Смію стверджувати, що той, хто пройшов війну, інша людина, ніж всі. Ці люди розуміють життя, розуміють інших. Вони бояться втратити друга, особливо у розвідників таке почуття розвинуте, вони знають, що таке втратити друга. Ти десь буваєш і одразу відчуваєш, що це фронтовик. Я впізнаю одразу.» [5].

Отже, пережите під час війни, відкарбовується в психіці людини і починає впливати на її поведінку, змушує фронтовиків гуртуватись, щоб допомогти один одному пристосуватись до мирного життя.

Таким чином, окрім економічних, політичних, соціальних наслідків, які залишає після себе будь-яка війна, існують не менш важливі психологічні наслідки. Воююча армія пропускає крізь себе багатомільйонні маси людей та після демобілізації повертає їх знов до цивільного суспільства, вносячи в нього всі особливості мілітаристської свідомості й суттєво впливає на подальший розвиток соціуму. Психологія комбатанта зберігає своє значення не лише в перші післявоєнні роки, коли роль фронтовиків у суспільстві особливо цінують, але й протягом всього життя воєнного покоління, хоча з плином часу цей вплив все ж таки слабшає.

Яка з двох тенденцій психологічного потенціалу учасників війни - руйнівна чи творча – стане домінуючою за мирних умов, напряму залежить від стану суспільства, яке за своє сьогоденне життя має бути вдячне людям, на душах яких війна безжально викарбувала свою нехитру філософію.

В складних умовах існування українського суспільства, коли піднімають голови фашистські недобитки та формується неофашизм, слід пам'ятати історичні уроки, які відбулися за часів Великої Вітчизняної війни, і не допустити подібного.

В межах однієї роботи проблема, яка досліджувалася нами, не вичерпана і потребує подальших ґрунтовних досліджень. Нами лише окреслене коло тих питань, на які слід звернути увагу.

1. Дрейлинг Р. Военная психология — Белград.: 1935 —298 с.
2. Луков Г.Д. Психология: Очерки по вопросам обучения и воспитания советских воинов –М.: 1960 – 315 с
3. Момыш-Улы Б. Психология войны: книга-хроника – Алма-Ата.: Казахстан, 1990 – 360 с.
4. Головин Н. Наука о войне. О социологическом изучении войны – СПб.: 1995 – 249 с.
5. Сенявская Е.С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России — М.: РОССПЭН, 1999 - 383 с.